

UOT 31

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ SUİSİDAL DAVRANIŞIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hafizə QULİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 23th September 2019; accepted: 24th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: yeniyetmə, suisid, sosial problem, sosial mühit, sosial siyasət, statistika

Giriş

Suisid sözü latın dilində “sui” (özünü) “seadere” (öldürmək) deməkdir. Suisidal davranış hər kateqoriyadan olan yaş, cins, sosial vəziyyətə malik insanlarda rast gəlinir. Eləcə də yeniyetmələrin intihar etmələri inkişaf xüsusiyyətindən asılı olmayaraq bütün cəmiyyətlərdə də ən aktual problemlərdəndir. Təbii ki, bu kateqoriyaya daha çox əqli və ya psixiatrik xəstəlikləri olan, ailə və ya yaxınları arasında bu cür halların şahidi olan, psixoloji və cinsi zorakılığa məruz qalan, itkilər verən, aqressiv davranışları olan, sosial təcridlə qarşılaşan, zəif iradəli, əvvəllər intihara cəhd etmiş, fiziki imkanları məhdud olan, ailə problemləri, travmatik hadisələr yaşayan insanlar arasında daha çox rast gəlinir.

Yeniyetməlik dövründə rast gəlinən suisidal davranış əsasən şəxsin məqsədli intihar qərarı ilə gerçəkləşir. Bir yeniyetmənin özünü intihar etməsindən əvvəl onun intiharla bağlı düşüncələri olur. Eləcə də intihar cəhdləri müşahidə oluna bilər. Yəni intiharla bağlı ciddi plan, düşüncə, davranış suisid şübhəsini ortaya qoyur. Yeniyetmələr əsasən ailə, dostlar, cəmiyyət arasında tənha olduqlarını düşünür, problemlərdən çıxış yolu olmadığı qənaətinə gəlir və intiharı yeganə seçim olaraq qiymətləndirirlər. Təbii ki, intihar hər zaman tək bir səbəbdən qaynaqlanmır. İntihar edən insanlar yaşadığı problemlərlə yanaşı narkotik maddə, spirtli içki asılılığı, depressiv vəziyyətlə qarşı-qarşıya olurlar.

İntihar cəhdləri fərqli formalarda müşahidə oluna bilər. İnsanlar çox vaxt öldükdən sonra nə olacağını düşünürlər. Öz həyatını sonlandıraraq, buna nail ola biləcəklərini sanırlar. İntihar düşüncəsi çox vaxt intiharla nəticələnir. İnsanların diqqətini çəkib, duyğularını istismar edərək yeniyetmə mütəmadi olaraq intihar edəcəyini qeyd edir. Bu yolla istəklərini gerçəkləşdirəcəyini düşünür. Saxta intihar cəhdlərində yeniyetmə intihara cəhd etsə də məqsədi həyatına son vermək olmur. Bu səbəblə də hansı formada intihar edəcəyini və xilas edilməsini əvvəlcədən hesablayır. Burada da məqsəd qarşı tərəfin diqqətini çəkməkdən ibarətdir. Real intihar cəhdi edən yeniyetmənin məqsədi həyatına son vermək olsa da təsadüf nəticəsində xilas olunaraq həyatda qalır. Reallaşan intihar hallarında ölmək məqsədi olmayan insanların cəhdləri də ölümə nəticələnə bilər. Lakin cəza vermək məqsədilə intihar edənlərlə müqayisədə həqiqətən ölmək istəyənlərin cəhdləri daha çox ölümə nəticələnir.

Təzahür formasından asılı olmayaraq intiharların sayında müşahidə olunan sürətli artım tendensiyası bu sahədə effektiv tədbirlərin və tədqiqat əsaslı müdaxilələrin həyata keçirilməsini zəruri edir.

* doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: hafiza.guliyeva84@gmail.com

1. Yeniyetməlik dövründə rast gəlinən suicidal davranışı yaradan başlıca səbəblər

Yeniyetməlik dövründə rast gəlinən intihar hallarının bir çox ümumi və spesifik səbəbləri vardır. Eləcə də yeniyetmələrin suicidal davranışları ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Yeniyetməlik dövründə olan suicidal davranışlara aid əsas stereotip yanaşma yeniyetmələrin bunu diqqət çəkmək məqsədilə etməsi ilə bağlıdır. Yeniyetmənin bunu bəyan etməsini (xüsusilə yazılı bəyanını) valideynlər və digər şəxslər çox vaxt suicidal davranış hesab etmir. Ola bilər ki, ilk göstəricilər intiharla nəticələnir. Lakin bunlar yeniyetmənin intihar etməsini istisna etmir. Valideynlər ilkin əlamətlərə əsasən preventiv tədbirlər həyata keçirə bilərlər.

Yeniyetməlik dövrü insan inkişafının ən stresli və problemlə keçən dövrüdür. Bu dövrdə insanda başlıca dəyişikliklər baş verir. Dəyişikliklər bədəndə, fikirlərdə, hətta hislərdə müşahidə olunur. Güclü qorxu, çətinlik, şübhə hissi yeniyetmənin problemlərini həll etməsinə, qərar qəbuluna mane olur. Eləcə də yeniyetmə təzyiqlər səbəbindən uğur əldə edə bilmədiyini düşünür [2, s. 468].

Bəzən də yeniyetmələr normal inkişaf yolu keçsələr də, bir sıra problemlərlə də qarşılaşırlar:

- Ailə daxilində baş verən dəyişikliklər (boşanmalar, bacı-qardaşların başqa bir yerə gətməsi). Digər yaş mərhələləri ilə müqayisədə yeniyetməlik dövrünün inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq gərgin olur. Bu zaman yeniyetmə ailədə olan hər hansı bir çətinliyi qəbul edə bilmir. Xüsusilə də valideynlərin davranışları adekvat deyilsə və boşanma kimi problemlər yaşanırsa yeniyetmə onları "cəzalandırmaq" məqsədilə suicidal davranışı seçir.

- Dostlar qrupunun dəyişməsi. Uşaqlıq dövrünü ilkin mərhələlərində uyğunlaşdığı mühiti yeniyetmənin tərk etməsi o qədər də asan olmur. Yeniyetmə sosial deyilsə, yeni insanlarla əlaqə qurmaq bacarıqları zəifdirsə, peşəkar dəstək olmadıqda uzun müddət "tək" qalmağa məcbur olur. Xüsusilə başqa bir ölkəyə köçmək və həmin ölkənin dilini bilməmək də adaptasiya prosesini ləngidən amillərdəndir. Yeniyetməyə uyğun dəstəyin olmaması isə onun intihara cəhd etməsinə səbəb ola bilər.

- Məktəbdə rast gəlinən problemlər. Yeniyetmənin uzun müddət dərslərdə istədiyi nailiyyəti əldə edə bilməməsi və bundan irəli gələrək, valideynlər və müəllimlər tərəfindən təzyiqlərə məruz qalması onun özünü çıxılmaz vəziyyətdə hiss etməsinə şərait yarada bilər. İqtisadi vəziyyəti, xarici görünüşü və ya hər hansı xəstəliyi səbəbindən yeniyetmənin özünü natamam hesab etməsi onun dostlar qrupundan ayrılmasına gətirib çıxara bilər.

- Digər problemlər. Bəzən yeniyetmənin həyatı ilə birbaşa əlaqəsi olmayan hadisələr onun intihar etməsinə səbəb ola bilər. Burada yeniyetmənin psixi vəziyyəti də əhəmiyyətli rol oynayır [4, p. 31].

Suicidal davranış zamanı əsas risk yaradan amillər isə aşağıdakı kimidir:

- Əhəmiyyətli bir itki verilməsi. Bu, ailə üzvlərindən birinin, dostların ölümü ilə müşahidə oluna bilər. Valideynlərin ayrılması və ya boşanması, yeniyetmənin sevdiyi qızın, və ya oğlanın onu tərk etməsi, eləcə də valideynlərin işini itirməsi, ailə və evin itirilməsi də suicidal nəticələyə bilər. Bu problemlər təkbəşinə intihara səbəb olmur. Lakin baş verən bu uğursuzluqlar intihar üçün zəmin hazırlaya bilər.

- Psixiatrik xəstəliklərin olması şəxsin intiharı üçün başlıca amil sayıla bilər. Bu hal yeniyetmənin özünü dəyərsiz, ümitsiz və köməksiz hiss etməsi ilə müşahidə olunur. Əgər şəxsin mental, psixiatrik xəstəliklər və depressiv vəziyyətindən irəli gələrək müalicə və müdaxilə tətbiq edilmirsə, belə vəziyyətdə intihar halı ilə qarşılaşmaq mümkündür.

- Bir dəfə intihara cəhdin olması növbəti cəhd üçün stimula ola bilər. İntihara cəhd növbəti dəfə yeniyyətin daha cəsarətli olmasına şərait yarada bilər. Eləcə də ilk cəhd zamanı yeniyyətə həyatının xilas olduğuna şahid olursa, növbəti cəhdlərdə də ölüm halının olmayacağına və sadəcə ətrafdakı insanları cəzalandıracağına inanır.

- Spirtli içkilərdən, narkotik maddələrdən istifadə, deviant davranışlar yeniyyətin həyatına son verməsinə səbəb ola bilər. Bu problemlər paralel olaraq əqli məhdudiyət, ailədaxili münaqişələr kimi böhranlı situasiya ilə əhatə olduğunda yeniyyətin suisidal davranışına daha çox rast gəlinir;

- Cinsi oriyentasiyanın fərqli olması. Bu cür hallarda cəmiyyət, xüsusilə valideynlər yeniyyətin həyat tərzinə hörmətlə yanaşmırsa, daim təcrid olunursa suisid burada özünü cəmiyyətdən müdafiyyə xidmət edir.

- Ailədə intihar halının baş verməsi. Bu hadisə ailədaxili zorakılıq, uşağın cinsi zorakılığa məruz qalması səbəbindən baş veribse yeniyyətin psixoloji durumuna neqativ təsir edə və gələcəkdə intiharla nəticələnə bilər.

- Sosial dəstəyin olmaması. Əgər yeniyyətə ailəsi, dostları tərəfindən dəstək ala bilmirsə özünü təcrid olunmuş və problemlər qarşısında aciz qaldığını düşünə bilər. Yeniyyətə burada çıxış yolu kimi hesab oluna bilər

- Bullinq. Xüsusilə son dövrlərdə aktual olan bu anlayış daha çox məktəblərdə rast gəlinir. Bu problemdən zərərçəkmiş yeniyyətlərdə suisid yüksək risk təşkil edir.

- Odlu silah, öldürücü həblər və digər vasitələrə əlçatırılığın olması da intihar hallarını asanlaşdırır;

- Ayrı-seçkilik və şəxsin özünü yalnız hiss etməsi yeniyyətin həyatına qəsd etməsinə səbəb ola bilər. Xüsusilə yeniyyətə özünü günahkar, utanılacaq vəziyyətdə hesab edirsə, bu, prosesi sürətləndirə bilər.

- Xidmətlərdən istifadə imkanlarının zəif olması. Həyati əhəmiyyətli xidmətlərə (səhiyyə, maliyyə, nəqliyyat və s.) çıxışın olmaması da intihar üçün səbəb ola bilər.

- Kütləvi informasiya vasitələrində intihar xəbərlərinin geniş şəkildə yer alması intihar haqqında düşünən insanlara neqativ təsir göstərir. Beləliklə, problemin həllinə istiqamətlənən intihar xəbərləri çox vaxt öz məqsədinə nail olmur. Müasir texnologiyaların geniş istifadəsi yeniyyətlərin daha ağrısız intihar vasitələri, üsulları barədə asanlıqla məlumat almasına imkan yaradır. Belə informasiyanın çox olması sadəcə intihara meyilli olanların deyil, ən adi problemlə qarşılaşanların da intihar etməsinə səbəb ola bilər.

- Mədəni və dini faktorlar da əsas rol oynaya bilər. Xüsusilə yeniyyətə dini və mədəni baxışlarına görə stiqma ilə qarşılaşırsa, suisidi çıxış yolu hesab edə bilər [1, s. 152]

2. Yeniyyətlərin suisidal davranışlarına dair yanaşmaların təhlili

Suisidal davranışlara aid yanaşmalardan biri ekoloji yanaşmadır. Bu yanaşmanı inkişaf etdirən mütəxəssislərdən biri Bronfenbrenner olmuşdur. O, yeniyyətin sistemin mərkəzində nəzərdən keçirir və mikro, eko və makro sistemlərin ona təsirini araşdırır. Qısaca ekoloji yanaşma “mühitdə insan” konsepsiyasından istifadə edərək, ailənin fəaliyyət göstərməsini daha geniş anlamda istifadə edir. Bu perspektiv insanın davranışını “dairə”lərlə izah edir ki, bu “dairə”lərə müxtəlif təsisatlar, institutlar, sosial birliklər daxildir. Həmin təsisatların fərdin imkanlarını və müvafiq olaraq onun rifahını necə zəiflətdiyini və ya əksinə qüvvələndirdiyini təsvir etmək olar. Mütəxəssislər ailənin və onun aid olduğu ekosistemin yeniyyətin davranışına təsirini müəyyən etməklə intihar səbəblərini aşkara çıxarmağa çalışırlar. Ekoloji sistem sosial xidmət sistemlərinin çatışmazlıqlarını da anlamağa kömək edir. Məsələn, yeniyyətin tələbatlarının ekoloji mənzərəsini yaradarkən bu və ya digər sosial xidmətdə olan boşluqları və ya ailəyə müdaxilə zamanı bu mütəxəssisin ailə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin olub-olmadığını görmək olar.

Ekoloji nəzəriyyəyə görə insan inkişafı 4 əsas sistem üzərində qurulmuşdur:

- Mikrosistem – Sosial və fiziki mühiti, eyni zamanda mühitlə insan inkişafı arasındakı əlaqəni araşdırır.

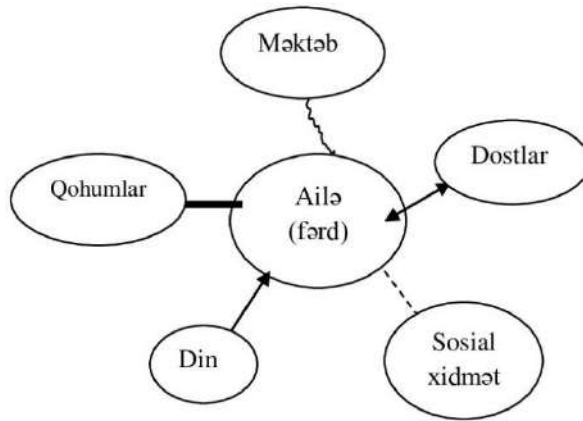
- Mezosistem – yeniyetməyə qayğı göstərən insanların ona qarşı səmimiyyət və davranışlarını araşdırır.

- Ekosistem – yeniyetmənin birbaşa əlaqədə olmadığı, amma ona təsir edən sistemlərlə əlaqəni müəyyən edir.

- Makrosistem – uşağın ailəsində olan dəyərlər sisteminin, ailədən alınan tərbiyənin, cəmiyyət, siyasət, din və iqtisadi sistemlərin onun inkişafına necə təsir göstərdiyini müəyyən edən sistemdir.

Ekosistemin (məs., valideynlərin iş vəziyyəti) daxilində mövcud olan mikrosistem (ailədaxili münasibətlər və s.) yeniyetməyə birbaşa təsir edən mühit faktoruna aid edilir. Ekosistem isə daha böyük sistem olan makrosistem daxilindədir.

Bütün bu sistemlərə əlavə olaraq Bronfenbronerin ekoloji etibarlılıq modelinə əsasən yeniyetmənin gələcək inkişafında da ailə və mühit faktoru əsas rol oynayır. Mühit, yeniyetmənin gördüyü insanlar, insanların davranışları, düşdüyü şərait onun gələcəkdəki əlaqə və davranışlarına təsirini göstərəcək. Bununla da o, qeyd edir ki, yeniyetmənin intiharla bağlı davranışları sadəcə hazırkı dövr deyil, əvvəlki dövrlərlə də əlaqəlidir. Ekosistemdə mövcud olan subsistemlərin yeniyetməyə təsiri ekoxəritə vasitəsilə təsvir olunur (şəkil 1).

Şək.1. Ekoxəritəyə nümunə

Burada daha qalın xətt güclü əlaqəni, dalğalı və ya qırmızı xətt sistemlə problemlə əlaqə olduğunu, ailə və yeniyetməyə istiqamətlənmiş ox sistemin başlıca olaraq yeniyetməyə təsirini, sistemə istiqamətlənmiş ox yeniyetmənin başlıca olaraq sistemə təsirini, hər iki tərəfə istiqamətlənmiş ox qarşılıqlı təsiri göstərir. Ekoxəritə yeniyetmənin intihar etməsinin əsasında dayanan amilləri müəyyən etməkdə mütəxəssisə böyük köməklik göstərir. Eləcə də ekoxəritə intiharla bağlı məlumat bazası hazırlanması işini asanlaşdırır [3, s. 459].

Ətraf mühit amilinin şəxsin həyatında rolunu E.Dürkheym də araşdırmışdır. O qeyd edir ki, kişilər, yaşlılar və iqtisadi durumu məhdud insanlar daha çox intihara meylli olur. O, intiharların sayını da cəmiyyətin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirdi. Dürkheym intiharların baş verməsində fiziki və əqli məhdudiyətlər, alkoqol və narkotik maddələrdən istifadə və zorakılıq hallarının böyük təsirə malik olduğunu qeyd edirdi.

Dürkheym intiharları altruistik, eqoist, anomik və fatalistik olaraq qruplaşdırır. Nizam-intizam qaydalarına ciddi şəkildə uyğunlaşan insanların intiharı altruistik olaraq qəbul edilir. Bu şəxslər intihar edərkən sədaqətini nümayiş etdirdiyini düşünürlər. Şəxs cəmiyyətlə əlaqəsi zəiflədiyi, özünü təcrid olunmuş hesab etdiyi üçün intihar edirsə, Dürkheym bunu eqoist intihar adlandırır. Anomik intihar isə şəxsin həyatında qarşılaşdığı ani dəyişikliklə müşahidə olunur. Bu dəyişiklik şəxsə adət etmədiyi azadlığı verir.

İnsan həyatında qaydaların sərt olmasından irəli gələrək baş verən intihar isə fatalistik intihar kimi müəyyən olunur. Anomik və fatalistik intihar bir-birinə zidd olan hadisələrdən qaynaqlanaraq müşahidə olunur [7, s. 62].

Ekoloji yanaşma, “güclü tərəflərə əsaslanma” yanaşması ilə sıx əlaqədardır. Yanaşmanın əsasını qüsurların aşkar edilərək aradan qaldırılması deyil, şəxsin güclü tərəflərinə istinad edilməsi təşkil edir. Bu zaman yeniyyətmənin hər hansı potensialının aşkar edilərək inkişaf etdirmək, eləcə də onun ailəsinin sosial xidmətlərdən istifadəsi, yeni iş tapma imkanlarını artırmaqla onun həyat keyfiyyətini müsbət istiqamətdə dəyişmək mümkündür. Bu həm də yeniyyətməyə öz bacarıqlarını müstəqil şəkildə müəyyən etmək və inkişaf etdirmək imkanı verir. Yeniyyətmənin güclü tərəflərinin inkişaf etdirilməsi evdəki zorakılığın və ona qarşı olan laqeydlilik və qəddarlığın azalması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Öz güclü tərəflərini anlayan yeniyyətmələr hüquqları (xüsusən müəssisələrdə yaşayan uşaqlar) ilə bağlı məsələlərdə daha məlumatlı olurlar. Eləcə də şəxsi imkanları vasitəsilə öz-özünə kömək etməyi bilən yeniyyətmə və ailənin reabilitasiyası üçün daha böyük imkanlar vardır. Bütün bunlar isə insanın özünəinam hissini yüksəldən amillərdir. Özünəinam hissi yüksək olan şəxsin isə intiharla bağlı düşüncələri daha az olur [11].

Böhrana müdaxilə isə intihara meyilli olan yeniyyətmələrin reabilitasiyası prosesində istifadə olunan yanaşmalardandır. Böhranlı situasiya elə bir haldır ki, burada problemlər və yaşanan travmalar şəxsi problem olmaqdan çıxaraq sistemli həll tələb edir. Bu zaman standart üsullar yeniyyətmənin travmatik vəziyyətinin stabilləşməsində yetərli olmur. Yeniyyətmə prosesin müsbətə dəyişməsi ilə bağlı ümidlərini tamamilə itirərək intiharı yeganə çıxış yolu olaraq görür. Yeniyyətmə üçün çarəsizlik və qorxu ən yüksək həddə çatır. Bu anda tətbiq edilən müdaxilə modeli də böhrana müdaxilədir. Böhrana müdaxilə intiharı yeganə yol olaraq düşünən, çətin günlər yaşayan, mütəmadi ailədaxili zorakılıqla qarşılaşan yeniyyətmələrin, eləcə də yetkin şəxslərin reabilitasiyası prosesində ən düzgün metod hesab edilir. Böhranın səviyyəsindən asılı olaraq mezo və makro səviyyələrdə müdaxilə üsulları seçilə bilər:

- Ailə üçün gözlənilməz vəziyyətlər (təbii fəlakətlər, yaşayış yerinin, işin itirilməsi və s.) yeniyyətmənin psixoloji durumuna neqativ təsir edərək onun intihar etməsinə səbəb ola bilər. Mezo səviyyədə müdaxilə ilə ailənin qida, geyim, yaşayış yeri, iş, dərman, tibbi ləvazimatlar kimi ehtiyacları qarşılanmaqla ailəni və yeniyyətməni böhranlı situasiyadan azad etmək olar.

- Makro səviyyədə böhran müdaxiləsi sistemli və çoxistiqamətli təşkilati fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu müdaxilə qanunvericilik və sosial siyasətin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Ölkədə yeniyyətmələrin intihar faizi və səbəbləri arasındakı münasibət müəyyən edilərək uyğun həll yolunun müəyyən edilməsinə istiqamətlənir. Bu cür gözlənilməz hadisələrə hazırlıqlı olmaq dövlətin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Böhranlı situasiyaya müdaxilə peşəkar səviyyədə işlənib-hazırlanmış etik baza, böhranlı situasiyanı nizama salmağa imkan verən nəzəri biliklər, özünüdərkətmə, texnika və vərdişlərin olmasını şərtləndirir [5, s. 219].

3. Yeniyyətlik dövründə rast gəlinən intiharların statistik təhlili

Ümumilikdə intiharların 79%-i zəif və orta gəlirli ölkələrdə müşahidə olunur. İntihar edənlər içərisində kişilər qadınlarla müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bu tendensiya yeniyyətmələr arasında müşahidə olunur. Kişilərin qadınlarla müqayisədə zəif və ya həssas olduqlarını daha az qəbul etmələri, daha çox odlu silah daşımaları, narkotik və alkoqollu vasitələrdən istifadəsi və s. hallar intihar faktlarının artmasına təsir edən amillərdəndir.

Hər il 800 min nəfər intihar nəticəsində həyatını itirir. Bu isə hər saniyə 40 nəfər insanın ölümü deməkdir. Hesablamalara əsasən, yeniyetmələrlə müqayisədə intihar nəticəsində həyatını itirən yetkin şəxslərin orta hesabla 20 dəfəyə yaxın intihar cəhdləri olur. Bütün dünyada suicidal davranış 10-24 yaş arası insanların ölüm səbəbləri sırasındakı ikinci yerdə dayanır. Eləcə də 12-17 yaş arası yeniyetmələrin ölüm səbəbi kimi də intihar ikinci sırada dayanır. Yeniyetmələr xərçəng, İİV/QİÇS, anadangəlmə xəstəliklər və s. ilə müqayisədə intihar səbəbindən daha çox ölürlər. Hər gün orta hesabla 3000 nəfərdən çox 9-12 yaş arası yeniyetmə intihara cəhd edir [12].

Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzinin (CDC Center) hesabatına əsasən 15-24 yaş arası şəxslərdə suicidal davranışların başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Qızlarla müqayisədə intihar edən oğlanların sayı dörd dəfə çox olur;
- İntihara cəhd halları isə qızlarda oğlanlarla müqayisədə daha çox rast gəlinir;
- Yeniyetmələrin böyük əksəriyyətinin suicidal davranışlarında odlu silahdan istifadə olunur [10].

Dünyada intiharların sayında dinamik dəyişkənliklər müşahidə olunur. İntiharların ümumi sayında ən yüksək faiz Qrenlandiya adasının payına düşür (hər 100 min nəfərə 51 min nəfər), növbəti sıralarda isə Rusiya, Yeni Qvineya, Hindistan, Zimbabve, Qazaxıstan kimi ölkələr yer alır. Bu ölkələrdə də hər 100 min nəfərdən təxminən 20-25 min nəfər arası insan intiharla həyatını sonlandırmışdır. Rusiyada intihar faizinin ən kəskin həddə yüksəlməsi isə 90-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə Rusiya üçün iqtisadi problemlər kəskin hal almışdı. Ölkədə intihar faizinin yüksək olması ümumi əhali sayı ilə də bağlıdır. Eləcə də intiharların ümumi sayının çox olması yeniyetmələrin intihar faizinə neqativ təsir göstərir [11].

Azərbaycanda intihar faizi digər ölkələrlə müqayisədə daha az rast gəlinir. Ölkədə intiharın ən yüksək həddə müşahidə olunduğu il 2007-ci il (hər 100 min nəfərə təxminən 5 nəfər), ən az müşahidə olunduğu il isə 1997-ci il (hər 100 min nəfərə təxminən 2 nəfər) olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Azərbaycanda əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən intihar edənlərin sayı

İl	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Nəfər	4,73	4,65	4,54	4,44	4,33	2,2	4,11	4,7

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib

Mənbə: intiharın global paylanma səviyyəsi (<https://ourworldindata.org/suicide>)

Azərbaycanda 2015-2019-cu illər ərzində intihar edən 3000 nəfərdən 173 nəfərini uşaqlar təşkil edir [8].

Azərbaycanda intihar hallarının statistikasını ayrılıqda aparılmasa da, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı intiharların ölkələr və yaş kateqoriyaları üzrə statistikasını həyata keçirir. Məlumatların məhdud olması ilə yanaşı, yeniyetmə və gənclərin intihar səbəbləri ilə bağlı məlumatlar bəzən açıqlanmır. Bu bir yandan da cəmiyyətdəki dəyərlərdən qaynaqlanır. Ailə üçün övladın ölümü nə qədər ağır vəziyyət olsa da intihar səbəbi xəcələt hissi yarada bilər. Bu isə səbəbin gizli saxlanılmasına gətirib çıxarır. 2013-cü ildə 18 nəfər, 2014-cü ildə 29 nəfər, 2016-cı ildə 32 nəfər uşaq və yeniyetmənin intiharı rəsmi saytlarda yer almışdır [9]. Digər illərin ümumi statistik rəqəmlərinə rast gəlinməsə də 2019-cu ildə bir yeniyetmə qızın bullinq səbəbindən intiharı problemin aktuallığını əks etdirdi. Ölkədə müxtəlif illər üzrə intiharlarla bağlı məlumatlara nəzər yetirdikdə uni-

versitetlərə qəbul imtahanları müddətində intihar edən yeniyyətələrə daha çox rast gəlinişi müəyyən olunur. Yeniyyətələr ətrafdakı insanların, ən əsası isə valideynlərin təzyiği intiharı çıxış yolu seçirlər. Bir qisim abituriyent isə özünü digərləri ilə müqayisə edib, əldə etdiyi nəticəni qəbul etməyərək suicidal davranış edir. Təbii ki, çox vaxt digər psixoloji amillərlə birlikdə bu nəticə ortaya çıxır.

4. Suicidal davranışa qarşı preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi

Yeniyyətlik dövründə baş verən intihar hallarının çox olması həmin dövrün inkişaf xüsusiyyətləri, yeniyyətin o anda yaşadığı problem və psixoloji durumundan asılıdır. Təbii ki, ailədə yeniyyətin valideynləri tərəfindən düzgün tərbiyə, yetərli qayğı və sevgi ilə əhatə olunmaması da əsas amillərdəndir. Bu səbəbdən uşaqların, xüsusilə yeniyyətələrin uğur və uğursuzluqlarında ailənin aqressiv deyil, dəstəkləyici münasibət nümayiş etdirmələri övladlarının psixoloji inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yeniyyətələrin çox vaxt ətrafdakıların diqqətini çəkmək və ya cəzalandırmaq məqsədilə intihara cəhd etmələrini nəzərə alsaq, problemin kökündə ünsiyyət zəifliyi, fikir və seçimlərə hörmət edilməməsi müşahidə oluna bilər. Yeniyyətələrin sosiallaşması prosesi ailədən başladığı üçün onların düzgün formalaşmasında valideynlərin rolu böyükdür. Təbii ki, uşağın inkişafında rol olan şəxsin sosial, iqtisadi, psixoloji durumu, təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü və s. bu kimi xüsusiyyətlərinin yüksək əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlıq dövründə düzgün tərbiyə, qayğı və sevgi ilə əhatə olunmayan insanın yeniyyətlik dövründə reabilitasiyası uğursuz ola bilər. Eləcə də yeniyyətlik dövründə dostlar qrupunun seçilməsi insan həyatına neqativ və pozitiv istiqamətdə təsir göstərir. Bu zaman yeniyyətə gələcəkdə yüksək uğurları olan, özünəinamlı şəxs və ya zərərli vərdisləri və intihara meyilli biri kimi formalaşa bilər. Seçimlərin düzgün edilməsində də valideynlərin müstəsna rolları vardır. Xüsusilə bir neçə mərhələdə yeniyyətələrin intihar cəhdlərinin qarşısını almaq mümkün ola bilər:

- Qayğı göstərmək. İntiharla bağlı belə bir stereotip yanaşma mövcuddur ki, əgər intihara aid hər hansı müzakirələr aparılırsa yeniyyətdə bu fikir formalaşa bilər. Əgər valideyn narahatlığını, ona əhəmiyyət verdiyini açıq şəkildə ifadə etməyi bacarsa, bu, yeniyyətdə müsbət dəyişikliyə səbəb ola bilər.

- Həqiqətən dinləmək. Valideynlər övladlarının düşüncələrini dinləməyib, vaxtlarının məhdud olduğunu demək yerinə, onlara hislərini, düşüncələrini paylaşmaq imkanını verə bilər;

- Əlaqə qurmaq. Valideyn çox vaxt övladını evə məhkum edərək intihardan uzaqlaşdıracağını düşünür. Halbuki bu, onların cəmiyyətdən təcrid olunub gərginləşməsinə gətirib çıxara bilər. Onların dostları, sevdikləri ilə əlaqə qurmasına dəstək verilməsi, eləcə də valideynlərin övladlarına vaxt ayırması intihar düşüncələrinin aradan qaldırılmasında müsbət təsirə malikdir.

- Sevgi nümayiş etdirmək. Valideynin övladına sevgisini açıq ifadə etməsi, onun dərdini dinləməsi və hər zaman dəstək olması özünəinamın əsasını təşkil edən amillərdəndir.

- Təhlükəsizliyi təmin etmək. Yeniyyətə intihar fikrindən daşındığını desə də, valideynin növbəti cəhdin olması ilə bağlı şübhə duyması təhlükəsizliyi təmin edir. Eləcə də intihar alətlərinin yeniyyətinin əldə edəcəyi yerlərdən uzaqda tutulması da diqqət edilməli məsələlərdəndir [6, s. 70].

- Fərdi tədbirlərlə yanaşı dövlət səviyyəsində sistemli fəaliyyət daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir. Problemin həllində dövlət səviyyəsində həyata keçirilməli tədbirlərə isə sosial siyasətin işlənilib-hazırlanması zamanı intihar statistikasının nəzərə alınması, uyğun tədbirlər planının işlənilib-hazırlanması, ailə və yeniyyətələrin asanlıqla müraciət edə biləcəyi psixoloji dəstək mərkəzlərinin yaradılması, məlumatlılığın artırıl-

ması, problemi yaradan amillərin aradan qaldırılması (yoxsulluğun azaldılması və s.), məktəblərdə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini aid etmək olar. Azərbaycanda, əsasən, uşaq təşkilatlarının həyata keçirdiyi tədbirlər intiharların qarşısını almağa istiqamətlənir.

Nəticə

Yeniyetməlik dövrü insan inkişafının xüsusi mərhələsini təşkil etdiyi üçün müxtəlif deviant davranışlar və intihar hallarına çox rast gəlinir. Zəif inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əhalinin təhsil səviyyəsi aşağı olduğu üçün bu, uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyə prosesinə də neqativ təsir göstərir. İqtisadi vəziyyətin yetərsiz olması isə onları peşəkar yardım almaqdan məhrum edir. Nəticədə çətinlik qarşısında aciz qalan yeniyetmələrin intiharı aktual problemə çevrilir. Lakin intiharların inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə də rast gəlinməsi problemin mahiyyətini dəyişir. Bu cür cəmiyyətlərdə intiharlar kompleks problemlərdən yarandığı üçün konkret səbəbin müəyyən edilməsi çox vaxt mümkün olmur. Lakin narkotik və alkoqollu vasitələrdən istifadə, əqli problemlərin çox rast gəlinməsi yeniyetmələri təhlükə qarşısında qoyur.

İntiharlarla mübarizə intiharların əlamətlərindən xəbərdar olmaq və ciddi yanaşmaq tələb edən məsələlərdəndir. Səbəb və əlamətlər məlum olmadıqda müsbət həllə nail olmaq da olduqca çətin olur. Ən başlıca əlamətlər insanın özünü öldürəcəyinə dair mütləq fikirlərinə və yazılarına rast gəlinməsi, depressiv vəziyyəti və intihar cəhdlərinin olması ilə bağlıdır.

Problem Azərbaycan üçün də olduqca aktual olduğu üçün problemin araşdırılması istiqamətində elmi tədqiqatların aparılması, ölkədə yeniyetmələrin və digər yaş qrupundan olan insanların intihar faizi və səbəbləri yer alan vahid məlumat bazasının formalaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əldə edilən məlumatların etibarlılığı yüksək olduqda uyğun tədbirlər planı və mərkəzlərin yaradılması uğurlu şəkildə həyat keçirilə bilər. “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda uşaqların intiharına səbəb olacaq informasiyanın qadağan olunması, eləcə də Cinayət Məcəlləsinin 125-ci maddəsinə (özünü öldürmə həddinə çatdırma) əsasən zərər verən üç ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılması nəzərdə tutulsa da intiharların qarşısının alınması istiqamətində ayrıca bir hüquqi sənəd mövcud deyil. Bu isə intihara meyilli insanların rehabilitasiyasını çətinləşdirir. Bunun qarşısını almaq üçün intiharlarla mübarizədə uğurlu fəaliyyət həyata keçirən ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və sosial siyasətin işlənib hazırlanmasında nəzərə alınması müsbət dəyişikliyə gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2012, 236 s.
2. Seyidov S.İ. və Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: A.R.Təhsil Problemləri İnstitutu, 2007, 626 s.
3. Ayyash-Abdo. Psychology in the Schools Washington: Lebanese American University, 2002, 475 p.
4. Jacquelyn H. Gentry, Mary Campbell. Developing Adolescents. Washington: APA, 2002, 47 p.
5. Keith M., James G. Barber. Brief Intervention Strategies for the Prevention of Youth Suicide. W, 2002, 231 p.
6. Thomas E. Ellis, Cory F. Newman, Aaron T. Beck. Choosing to Live: How to Defeat Suicide Through Cognitive Therapy. Pennsylvania: NHB, 1996, 208 p.

7. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. Москва, 1994, 214 с.
8. Nazir müavini: "Son 5 ildə Azərbaycanda intihar edənlərin sayı 3000 nəfərə çatıb" // <https://report.az/hadise/son-5-ilde-azerbaycanda-intihar-edenlerin-sayi-3000-nefere-catib/>
9. Bir ildə erkən nikahla bağlı 17 fakt (<https://modern.az/az/news/125713>)
10. Death Rates Due to Suicide and Homicide Among Persons Aged 10–24 (<https://www.cdc.gov/nchs/products/databriefs/db352.htm>)
11. Developmental Approach to Prevent Adolescent Suicides (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4143775/>)
12. Suicide (<https://ourworldindata.org/suicide>)
13. Suicide. Key Facts (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>)

Summary

Hafiza Quliyeva

Characteristic Features of Suicide among Adolescence

The purpose of writing this article is critical levels of suicides among adolescents in Azerbaijan, as in the whole world. There are many such cases during adolescence because of being the most controversial and troublesome period in human development. Implementation of appropriate preventive measures is very important. Because suicide results in death and injury. Legislation is adapted with international standards by conducting successful research, projects and government programs in solving a number of social problems in the country. Lack of research and systematic actions is needed to investigate the problem of removal suicide cases among teenagers.

Suicide observed during adolescence, its causes, ways to overcome it, the situation in Azerbaijan was reviewed in the article. Approaches used in the world practice on suicide prevention were analyzed with using a comparative analysis method in the article. The nature of the problem is explained by environmental factors in the approaches. As shown, there is a need for change in people's thinking, in the educational process, in the development of public policy to prevent suicide among adolescents as well as people of other age categories. But the effect of individual features is not limited. With using the method of statistical analysis the article focused on official databases related to teen suicides in Azerbaijan and around the world. It turned out that there was no systematic database of suicides in Azerbaijan, except for the general database, which is on the official website of the World Health Organization. It makes difficult to analyze the real situation of suicides in the country. Few databases existed in official sources were analyzed and compared to the situation in other countries.

The problem is more observed in countries where poor economic and educational performance. Generally, the solution of the problem is possible by analyzing the situation in the country and addressing the causes. It is possible through systematic measures.

Keywords: teen, suicide, social problem, social environment, social policy, statistics

Резюме

Хафиза Гулиева

Характерные особенности самоубийств среди подростков

Целью написания этой статьи является критический уровень самоубийств среди подростков в Азербайджане, как и во всем мире. Есть много таких случаев в подростковом возрасте, потому что это самый спорный и хлопотный период в развитии человека. Реализация соответствующих профилактических мер очень важна. Потому что самоубийство приводит к смерти и травмам. Законодательство адаптировано к международным стандартам путем проведения успешных исследований, проектов и государственных программ по решению ряда социальных проблем в стране. Отсутствие исследований и систематических действий необходимо для изучения проблемы устранения случаев самоубийства среди подростков.

В статье рассматривается самоубийство, наблюдаемое в подростковом возрасте, его причины, пути его преодоления, ситуация в Азербайджане. Подходы, используемые в мировой практике по предотвращению самоубийств, были проанализированы с использованием метода сравнитель-

ного анализа в статье. Природа проблемы объясняется факторами среды в подходах. Как показано, существует необходимость в изменении мышления людей, в образовательном процессе, в разработке государственной политики по предотвращению самоубийств среди подростков, а также людей других возрастных категорий. Но влияние отдельных функций не ограничено. С использованием метода статистического анализа статья была сфокусирована на официальных базах данных, касающихся самоубийств среди подростков в Азербайджане и во всем мире. Оказалось, что в Азербайджане нет систематической базы данных о самоубийствах, за исключением общей базы данных, которая находится на официальном сайте Всемирной организации здравоохранения. Это затрудняет анализ реальной ситуации самоубийств в стране. Немного баз данных, существующих в официальных источниках, были проанализированы и сравнены с ситуацией в других странах.

Проблема больше наблюдается в странах, где плохие экономические и образовательные показатели. Как правило, решение проблемы возможно путем анализа ситуации в стране и устранения причин. Это возможно благодаря систематическим мерам

Ключевые слова: подросток, самоубийство, социальная проблема, социальная среда, социальная политика, статистика

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.